

UO‘K(UDC, УДК): 821.111(73).09

BADIIY MATNNING KOGNITIV-INTEGRATIV MODELINING POETIK TAHLILI²

Ko‘chimov Ulug‘bek Qo‘chqarovich,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Alfraganus universiteti
Sharq filologiyasi kafedrası v.b. professori,
Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: u.kuchimov@afu.uz
ORCID ID: [0000-0001-7356-4809](https://orcid.org/0000-0001-7356-4809)

ANNOTATSIYA	KALIT SO‘ZLAR
Maqolada badiiy matnni ilmiy-nazariy tahlil qilishning zamonaviy metodologik asoslari tizimlashtiriladi hamda an‘anaviy poetik tahlilni kognitiv poetika va narratologiya tamoyillari bilan uyg‘unlashtiruvchi kognitiv-integrativ model asoslanadi. Tadqiqot muammosi shundan iboratki, badiiy vositalarni sanab ko‘rsatish bilan cheklangan tahlil ularning syujet va personaj qurilishidagi o‘rnini, axborotning hikoyaviy taqsimotini hamda o‘quvchi idrokini yo‘naltirish vazifasini ochib bera olmaydi. Tadqiqotning yangiligi badiiy matnning strukturaviy, narrativ va kognitiv qatlamlarini yagona funksional tizim sifatida o‘rganishda namoyon bo‘ladi. Metodologik asos sifatida kognitiv poetika, konseptual metafora nazariyasi, mental makonlar konsepsiyasi, kognitiv narratologiya, bashoratli qayta ishlash nazariyasi va affektiv-kognitiv stilistika qarashlari olindi. Tahlil Rey Bredberining “Farengoyt bo‘yicha 451 daraja” romani materialida olib borildi. Romanning boshlang‘ich jumlası, “kitob – qurol” metaforasi, olov ramzining semantik o‘zgarishi, syujet hodisalari, “tenglik” va “sekinlik” konseptlari hamda uslubiy tashkil etilishi o‘rganildi. Natijada poetik vosita bir vaqtning o‘zida voqeani tashkil etishi, personajning mental modelini ifodalashi va o‘quvchi kutilmasini boshqarishi aniqlandi. Shu asosda “poetik struktura – narrativ funksiya – kognitiv faollashuv – kutilma – tahliliy yo‘nalish” modeli taklif etildi. Tadqiqot natijalaridan oliy ta‘limda adabiyot nazariyasi va badiiy tahlil fanlarini o‘qitishda foydalanish mumkin.	Badiiy matn, kognitiv-integrativ tahlil, poetik struktura, narratologiya, kognitiv poetika, narrativ qurilish, mental model, kutilma, interpretatsiya, Rey Bredberi. Received: August 20, 2026 Accepted: September 7, 2026 Available online: October 25, 2026

² For citation (Iqtibos keltirish uchun, для цитирования):

Ko‘chimov U. Badiiy matnning kognitiv-integrativ modelining poetik tahlili. // Komparativistika (Comparative Studies). — 2026. — Vol.3, № 5(13) — B. 25-42.

ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОГНИТИВНО-ИНТЕГРАТИВНОЙ МОДЕЛИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Кучимов Улугбек Кучкарович,

доктор философии (PhD) по филологическим наукам,

и. о. профессора кафедры восточной филологии

Университета Alfraganus,

Ташкент, Узбекистан

E-mail: u.kuchimov@afu.uz

ORCID ID: [0000-0001-7356-4809](https://orcid.org/0000-0001-7356-4809)

АННОТАЦИЯ	КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
В статье систематизируются современные методологические основы научно-теоретического анализа художественного текста и обосновывается когнитивно-интегративный подход, объединяющий традиционный поэтический анализ с принципами когнитивной поэтики и нарратологии. Необходимость применения подобного подхода обусловлена тем, что анализ, ограниченный перечислением художественных средств, не может раскрыть их роль в построении сюжета и создании образов персонажей, организации повествования и управлении читательским восприятием. Новизна исследования заключается в комплексном изучении структурного, нарративного и когнитивного уровней художественного текста как единой функциональной системы. Методологическую основу исследования составили теоретические положения когнитивной поэтики, теории концептуальной метафоры, концепции ментальных пространств, когнитивной нарратологии, теории прогностической обработки и аффективно-когнитивной стилистики. Анализ проводился на материале романа Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту». Были проанализированы начальная фраза романа, метафора «книга – оружие», семантическая трансформация символа огня, сюжетные события, концепты «равенство» и «замедление», а также стилистическая организация текста. В результате было установлено, что поэтическое средство одновременно участвует в организации сюжетных событий, выражает ментальную модель персонажа и управляет читательскими ожиданиями. На этой основе была предложена модель когнитивно-интегративного анализа художественного текста, представляющая собой последовательность взаимосвязанных этапов: «поэтическая структура – нарративная функция – когнитивная активация – ожидание – аналитическое направление». Результаты исследования могут быть использованы в преподавании дисциплин «Теория литературы» и «Анализ художественного текста» в системе высшего образования.	Художественный текст, когнитивно-интегративный анализ, поэтическая структура, нарратология, когнитивная поэтика, нарративная организация, ментальная модель, ожидание, интерпретация, Рэй Брэдбери.

POETIC ANALYSIS OF THE COGNITIVE-INTEGRATIVE MODEL OF A LITERARY TEXT

Kuchimov Ulugbek Kuchkarovich,

Doctor of Philosophy (PhD) in Philology,

Acting Professor, Department of Oriental Philology,

Alfraganus University,

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: u.kuchimov@afu.uz

ORCID ID: [0000-0001-7356-4809](https://orcid.org/0000-0001-7356-4809)

ABSTRACT	KEYWORDS
The article systematizes the modern methodological foundations for the scientific and theoretical analysis of literary texts and substantiates a cognitive-integrative model that combines traditional poetic analysis with the principles of cognitive poetics and narratology. The research problem lies in the fact that an analysis limited merely to listing literary devices cannot reveal their role in plot and character construction, the narrative distribution of information, or their function in guiding the reader's perception. The novelty of the research lies in studying the structural, narrative, and cognitive layers of a literary text as a single functional system. The methodological basis draws upon the principles of cognitive poetics, conceptual metaphor theory, mental spaces theory, cognitive narratology, predictive processing theory, and affective-cognitive stylistics. The analysis was conducted using the material of Ray Bradbury's novel "Fahrenheit 451." The opening sentence of the novel, the "book is a weapon" metaphor, the semantic transformation of the fire symbol, plot events, the concepts of "equality" and "slowness," as well as its stylistic organization were examined. As a result, it was found that a poetic device simultaneously organizes a narrative event, expresses the character's mental model, and manages the reader's expectations. Based on this, the "poetic structure – narrative function – cognitive activation – expectation – analytical direction" model was proposed. The results of the study can be utilized in teaching literary theory and literary analysis in higher education.	Literary text, cognitive-integrative analysis, poetic structure, narratology, cognitive poetics, narrative organization, mental model, expectation, interpretation, Ray Bradbury.

KIRISH

Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy matnni ilmiy-nazariy tahlil qilish masalasi adabiy asarning shakliy va mazmuniy xususiyatlarini aniqlash bilan cheklanmaydi. Badiiy matn inson tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, hissiyoti va estetik idroki bilan bevosita aloqador bo'lgan murakkab semantik-estetik tizim hisoblanadi. Shu sababli badiiy asarni ilmiy jihatdan o'rganishda uning mavzusi, g'oyasi, syujeti, kompozitsiyasi, obrazi, badiiy tili va uslubini aniqlash bilan bir qatorda, ushbu elementlarning o'quvchi ongida qanday ishlashi, qaysi tasavvurlarni faollashtirishi, qanday kutilmalarni shakllantirishi hamda qaysi holatlarda ularni o'zgartirishini ham hisobga olish zarur.

An'anaviy adabiyotshunoslik badiiy matnning poetik qurilishi va estetik tabiatini ochib berishda mustahkam nazariy asoslarni yaratgan bo'lsa, zamonaviy kognitiv va narratologik tadqiqotlar badiiy matnning inson tafakkuridagi faoliyatini tushuntirish uchun yangi metodologik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. O'zbek adabiyotshunosligida badiiy asarni tahlil qilishning nazariy asoslari mavzu va g'oya, obraz, syujet va kompozitsiya, badiiy til, janr, uslub, muallif pozitsiyasi kabi kategoriyalar bilan chambarchas bog'liq holda o'rganilgan. D. Quronovning "Adabiyot nazariyasi asoslari" darsligida adabiyotshunoslikning asosiy nazariy tushunchalari tizimli ravishda yoritilib, milliy adabiy-nazariy qarashlar xorijiy ilmiy konsepsiyalar bilan uyg'unlashtirilgan (Quronov D., 2018, 65). Q. Yo'ldosh va M. Yo'ldoshning "Badiiy tahlil asoslari" o'quv qo'llanmasida esa badiiy tahlilning ilmiy asoslari, adabiy asarning badiiy mantig'i va estetik jozibasini ochib berish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi (Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M., 2016, 48). Mazkur ilmiy an'ana zamonaviy metodologik yondashuvlar uchun tayanch vazifasini bajaradi.

Biroq badiiy matnning murakkab tabiati uni faqat shakl va mazmunning o'zaro munosabati orqali izohlash bilan cheklanib qolmaslikni talab etadi. Badiiy asardagi metafora, ramz, detal, narrativ nuqtayi nazar, vaqt va makon, personaj nutqi yoki syujet burilishi o'zining estetik vazifasi bilan bir qatorda o'quvchining idrok jarayonini ham boshqaradi. Masalan, syujetdagi kutilmagan hodisa voqealar rivojini

o'zgartirish bilan birga o'quvchining avvalgi taxminini buzadi; metafora bir tushunchani ikkinchi tushuncha orqali idrok etishga imkon beradi; personajning qarori esa uning dunyo haqidagi mental modelini namoyon qiladi. Demak, badiiy matnning poetik tuzilishi bilan uning kognitiv faoliyati o'rtasida uzviy aloqa mavjud.

Kognitiv poetikaning shakllanishi aynan shu aloqani ilmiy asosda o'rganish zaruriyatidan kelib chiqdi. P. Stokvel "Kognitiv poetikaga kirish" ("Cognitive Poetics: An Introduction") kitobida kognitiv poetikaning markaziga adabiyotni o'qish jarayonini qo'yadi: "Kognitiv poetika, avvalo, adabiyotni o'qish jarayoni haqida. U o'quvchining badiiy matn bilan o'zaro munosabati jarayonida ma'noni qanday shakllantirishini o'rganishga e'tibor qaratadi" (Stockwell P., 2020, 1–3). Mazkur yondashuv badiiy matn tahlilining asosiy savollarini kengaytiradi. Endilikda tadqiqotchi faqat "matnda qanday badiiy vosita qo'llangan?" deb so'ramaydi, balki "ushbu vosita qanday kognitiv jarayonni faollashtiradi?", "qaysi bilim sxemasini ishga tushiradi?", "qanday kutilma hosil qiladi?" va "kutilmaning buzilishi qanday interpretatsion natijaga olib keladi?" kabi savollarni ham qo'yadi.

R. Bredberi ijodi o'zbek adabiyotshunosligida ham faol o'rganilmoqda. Jumladan, yozuvchi asarlaridagi apokaliptik motivlar va badiiy psixologizm (Ko'chimov U., 2026, 11), distopik qarash va psixologik realizm (Kuchimov U. K. va boshq., 2026, 52), zamonaviy Amerika fantastikasidagi tanatologik motivlar (Kuchimov U. K. va boshq., 2026b, 38) hamda jahon va o'zbek fantastik asarlaridagi takroriy motivlar (Azimboyevna Y. S., 2024, 19) tadqiq etilgan. Biroq "Farengeyt bo'yicha 451 daraja" romanining poetik strukturalari va narrativ tuzilishini kognitiv-integrativ yondashuv asosida yaxlit tahlil qilish masalasi hali alohida tadqiqot obyekti bo'lmagan. Bu mavzuning *dolzarbligini* belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi – badiiy matnni ilmiy-nazariy tahlil qilishning zamonaviy metodologik asoslarini tizimlashtirish, an'anaviy poetik tahlil imkoniyatlarini kognitiv va narratologik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish hamda mazkur metodologiya amaliy samaradorligini R. Bredberining "Farengeyt bo'yicha 451 daraja" romani misolida ko'rsatishdan iborat. Maqsaddan kelib chiqib quyidagi *vazifalar* belgilandi: kognitiv poetika va kognitiv narratologiya badiiy

tahlil uchun ahamiyatli tushunchalarini tizimlashtirish; poetik vosita, narrativ funksiya va kognitiv kutilma o'rtasidagi munosabatni aniqlash; romandagi boshlang'ich jumla, metafora, ramz, konseptlar va uslubiy tashkilotni kognitiv-integrativ asosda tahlil qilish; tahlil natijalari asosida umumlashtiruvchi model taklif etish kabilarni ko'rsatish mumkin. Tadqiqotning ilmiy yangiligi badiiy matnning strukturaviy, narrativ, kognitiv, affektiv va interpretativ qatlamlarini bir-biridan ajratilgan tahlil obyektlari sifatida emas, balki yagona funksional tizim sifatida o'rganish taklif etilayotganida namoyon bo'ladi. Shu asosda kognitiv-integrativ badiiy matn tahlili tushunchasi ilgari suriladi.

ASOSIY QISM

Badiiy matnni ilmiy-nazariy tahlil qilishning an'anaviy modeli, avvalo, asarning ichki poetik tuzilishini aniqlashga asoslanadi. Bunda mavzu, g'oya, syujet, kompozitsiya, obraz, detal, motiv, ramz, badiiy til, janr va uslub kabi kategoriyalar orqali asarning estetik tabiati ochib beriladi. Mazkur yondashuv badiiy asarni ilmiy o'rganishning fundamental asosini tashkil etadi. Zamonaviy kognitiv adabiyotshunoslik ushbu kategoriyalarni inkor etmaydi, balki ularning inson ongidagi faoliyatini tushuntirish bilan to'ldiradi. Shuning uchun kognitiv-integrativ tahlilda poetik birlikning shakliy mavjudligi bilan uning kognitiv vazifasi o'rtasidagi munosabat markaziy o'rin egallaydi.

Masalan, metaforani tahlil qilishda uning qaysi ikki tushunchani bog'layotganini aniqlash bilan cheklanib qolish yetarli emas; tadqiqotchi metaforaning o'quvchi ongida qaysi konseptual modelni shakllantirishini ham ko'rsatishi lozim. G. Lakof va M. Jonson "Biz yashaydigan metaforalar" ("Metaphors We Live By") asarida metaforani inson tafakkurining fundamental tuzilmalaridan biri sifatida izohlaydi. Mualliflar metaforaning mohiyatini quyidagicha ifodalaydi: "Metaforaning mohiyati bir turdagi narsa yoki tajribani boshqa turdagi narsa yoki tajriba asosida anglash va boshdan kechirishdan iborat" (Lakoff G., Johnson M., 1980, 5). Shuningdek, ular metaforaning faqat til hodisasi emasligini ta'kidlab, "Metafora, avvalo, tafakkur va harakat masalasi bo'lib, faqat ikkilamchi tarzda tilga taalluqlidir" degan xulosani ilgari suradi (Lakoff G., Johnson

M., 1980, 153). Mazkur nazariy nuqtayi nazardan badiiy matndagi metafora nafaqat obrazlilik vositasi, balki ma'noni konseptuallashtirish, mavhum tushunchalarni tajribaga yaqin tuzilmalar orqali anglash vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan ramzning ma'nosini ham faqat lug'aviy yoki an'anaviy izoh bilan cheklash mumkin emas. Ramzning asar davomida qanday semantik o'zgarishlarga uchrashi, qaysi personajning ruhiy holati bilan bog'lanishi va o'quvchi talqinini qanday boshqarishi ham ilmiy tahlilning tarkibiy qismiga aylanishi kerak. G. Fauconniarning mental makonlar (mental spaces) va xaritalash (mapping) konsepsiyalari ma'no hosil bo'lish jarayonida turli kognitiv makonlar o'rtasidagi aloqalarni tushuntirish imkonini beradi (Fauconnier G., 1997, 14).

Badiiy matnning o'quvchi ongidagi faoliyatini tushuntirishda predictive processing (oldindan taxmin qilish asosidagi kognitiv qayta ishlash) nazariyasi ham muhim metodologik imkoniyatlarga ega. K. Kukkonen "Ehtimollik konstruksiyalari: adabiyot va bashoratli qayta ishlash" ("Probability Designs: Literature and Predictive Processing") asarida badiiy narrativni o'quvchining kutilmalari va ehtimoliy taxminlarini doimiy ravishda qayta tashkil etib boruvchi "ehtimollik konstruksiyalari" sifatida talqin qiladi. Muallifning fikricha, badiiy matndagi syujet hodisalari shunchaki voqealar ketma-ketligi emas, balki o'quvchining mavjud prognozlarini o'zgartiradigan va narrativning keyingi rivojlanishi haqidagi tasavvurlarini qayta quradigan hodisalardir (Kukkonen K., 2020, 17).

Mazkur yondashuvda "prognoz xatosi" (prediction error) kutilgan holat bilan matnda yuz berayotgan hodisa o'rtasidagi nomuvofiqlikni anglatib, o'quvchini o'zining avvalgi taxminlarini qayta baholashga undaydi. K. Kukkonenning ta'kidlashicha, syujet hodisalari o'quvchining muayyan ehtimoliy taxminlarini shakllantiradi, keyingi hodisalar esa ularni tasdiqlashi yoki prognoz xatosini yuzaga keltirishi orqali mavjud kutilmalarning qayta ko'rib chiqilishiga olib keladi (Kukkonen K., 2020, 15–58). Bu nazariya badiiy asardagi kutilmagan hodisani oddiy "syujet burilishi" sifatida emas, balki o'quvchining avvalgi mental modeli

bilan yangi axborot o'rtasidagi nomuvofiqlik sifatida tushuntirishga imkon beradi. Natijada prognoz xatosi badiiy matnning estetik mexanizmlaridan biriga aylanadi.

Badiiy uslubning kognitiv va emotsional vazifasi P.C. Hogan tadqiqotlarida yanada aniqroq ko'rinadi. Olim uslubning uch asosiy vazifasini – *“hikoyani tushunishni shakllantirish, tematik mazmunni yetkazish hamda emotsiyani uyg'otish va boshqarish”*ni ajratadi (Hogan P. C., 2021, 23–72). Bu fikr uslubni faqat individual til xususiyati sifatida emas, balki mazmunni anglash va hissiy ta'sirni tashkil etuvchi mexanizm sifatida tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Zamonaviy kognitiv adabiyotshunoslikda narrativning inson tajribasini tashkil etish va anglashdagi o'rni alohida nazariy ahamiyat kasb etadi. D. Herman *“Syujet mantig'i: narrativning muammolari va imkoniyatlari”* (*“Story Logic: Problems and Possibilities of Narrative”*) asarida narrativni oddiy matn turi sifatida emas, balki insonning borliqni anglash jarayonida faol ishtirok etuvchi kognitiv resurs sifatida talqin qiladi. Muallif hikoyalarni insonlarga dunyoni anglashga yordam beruvchi strategiyalar deb biladi va narrativni tajribani strukturalash va anglash (*“structuring and comprehending experience”*) vositasi, shuningdek, kognitiv uslub, diskurs janri va yozish uchun resurs sifatida tavsiflaydi (Herman D., 2002, 1–9).

D. Herman tadqiqotining yana bir muhim jihati shundaki, u narrativni tushunishni muayyan hikoyaviy olam haqidagi mental modellarni yaratish va yangilash jarayoni bilan bog'laydi (Herman D., 2002, 22). Keyingi tadqiqotida olim narrativ nazariyani ong haqidagi fanlar bilan bog'lash zarurligini asoslaydi (Herman D., 2013, 421–436). Shu ma'noda narrativ badiiy matnning tashkiliy shakliga emas, balki o'quvchining matnda tasvirlangan voqelikni kognitiv jihatdan modellashtirishiga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

M. Caracciolo va K. Kukkonenning *“Tana va narrativ: narrativ nazariya va mujassamlashgan tafakkur”* (*“With Bodies: Narrative Theory and Embodied Cognition”*) tadqiqotida narrativ tajriba insonning faqat abstrakt aqliy faoliyati emas, balki gavdalangan (mujassamlashgan) idrok bilan ham bog'liqligi asoslanadi (Caracciolo M., Kukkonen K., 2021, 5–6). L. Zunshine esa badiiy asarni o'qish jarayonida o'quvchi personajlarga fikr, niyat va his-tuyg'ularni nisbat berish

qobiliyati – “*ong nazariyasi*” (theory of mind)ni faollashtirishini ko‘rsatadi (Zunshine L., 2006, 54). Mazkur konsepsiyalar kognitiv-integrativ badiiy tahlil uchun muhim metodologik asoslardan biridir.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotda kognitiv-poetik, narratologik, konseptual va qiyosiy tahlil metodlari kompleks tarzda qo‘llanildi. Kognitiv-poetik tahlil badiiy vositalarning o‘quvchi ongida faollashtiradigan bilim sxemalari va prototiplarini aniqlashga xizmat qildi. Narratologik tahlil axborotning syujet davomida taqsimlanishi, personaj va o‘quvchi bilimi o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish imkonini berdi. Konseptual tahlil orqali romandagi “tenglik” va “sekinlik” konseptlarining semantik tarkibi va ularning deformatsiyasi ochib berildi. Qiyosiy metod esa olov ramzining asar boshi va oxiridagi ma’nolarini solishtirish, shuningdek, an’anaviy va kognitiv-integrativ tahlil imkoniyatlarini qiyoslash uchun qo‘llanildi.

TADQIQOT NATIJALARI

Kognitiv-integrativ tahlil tamoyilini R. Bredberi romanining boshlanishidayoq kuzatish mumkin. Asarning birinchi jumlasini: “*It was a pleasure to burn*” – “*Yoqish zavq bag‘ishlardi*” (Bradbury R., 2012, 3). Mazkur jumla o‘zining qisqaligiga qaramay, butun roman poetikasining dastlabki kognitiv modelini yaratadi. O‘quvchining “o‘t o‘chiruvchi” (fireman) haqidagi mavjud prototipi odatda yong‘inni o‘chiruvchi, odamlarni qutqaruvchi va xavfdan himoya qiluvchi shaxs bilan bog‘liq bo‘ladi. Bredberi esa ushbu prototipni ataylab teskarisiga aylantiradi: uning “o‘t o‘chiruvchi”si olovni o‘chirmaydi, balki yoqadi; inson hayotini saqlash uchun emas, kitoblarni yo‘q qilish uchun xizmat qiladi.

Demak, romanning dastlabki jumlasini bir vaqtning o‘zida poetik inversiya, semantik qarama-qarshilik, personajlar tizimining asosiy xususiyati va o‘quvchining kognitiv kutilmasini buzuvchi mexanizm vazifasini bajaradi. O‘quvchi avval o‘zidagi “o‘t o‘chiruvchi” sxemasini (kognitiv qolipni) ishga tushiradi, keyin matn ushbu sxemani rad etadi va uni yangi badiiy olamning qoidalarini izlashga majbur qiladi. Shu tariqa boshlang‘ich jumla o‘quvchiga nafaqat axborot beradi, balki uni yangi epistemik (“bilishga oid”) muhitga moslashtiradi. P. Stokvel ta’kidlaganidek,

ilmiy tahlil “matnda nima bor?” savolidan “matndagi mavjud elementlar qanday ishlaydi?” savoliga tomon rivojlanishi kerak (Stockwell P., 2020, 138).

Personajning mental modeli va uning qayta shakllanishi. Roman davomida bu mexanizm yanada chuqurlashadi. Montagning tashqi hayoti dastlab mavjud ijtimoiy tizim bilan to‘liq muvofiqlashgan: u o‘z kasbidan faxrlanadi, kitoblarni yoqishni jamiyat xavfsizligi uchun zarur deb hisoblaydi va mavjud tartibning to‘g‘riligiga shubha qilmaydi. Biroq Klarissa bilan uchrashuv Montagning ichki dunyosida dastlab kichik, keyinchalik esa chuqur kognitiv siljishni yuzaga keltiradi. Klarissaning “*Are you happy?*” (“*Siz baxtlimisiz?*”) savoli qahramonning o‘z hayoti haqidagi tasavvurini shubha ostiga qo‘yadi (Bradbury R., 2012, 10). Savolning badiiy kuchi uning murakkabligida emas, balki Montag ilgari o‘ziga bermagan savolni birdaniga uning oldiga qo‘yishidir.

Bu yerda personaj tahlili ham yangi mazmun kasb etadi. Montagni shunchaki “ruhiy jihatdan o‘zgaruvchi qahramon” deb ta’riflash yetarli emas; uning o‘zgarishi mental modelning qayta shakllanishi sifatida ko‘rilishi kerak. Dastlab uning dunyo haqidagi modeli quyidagicha shakllangan: kitob – xavfli; kitob o‘quvchi – jamiyatga qarshi; o‘t qo‘yish – xizmat; tizimga bo‘ysunish – normal holat. Klarissa bilan muloqot, kitob egalarining taqdiri va yashirin o‘qish tajribasi ushbu modelning har bir elementini izdan chiqaradi. Shunday qilib, qahramon evolyutsiyasi tashqi voqealarning oddiy ketma-ketligi emas, balki bilim va e’tiqodlar tizimining qayta tashkil topishi sifatida namoyon bo‘ladi.

“Kitob – qurol” metaforasi va axborotning narrativ taqsimoti. Bredberining kitobni qurolga qiyoslovchi konseptual tasavvuri o‘quvchi kutilmalarini qayta qurish jarayonini kuchaytiradi. Kitobning “qurol”ga tenglashtirilishi dastlab paradoksal tuyuladi, ammo romanning umumiy semantik tizimida bu metafora mantiqan asoslanadi: qurol jismoniy kuch bilan ta’sir qilsa, kitob inson tafakkurini o‘zgartirish orqali ijtimoiy kuchga ega bo‘ladi. G. Lakof va M. Jonson nazariyasi nuqtayi nazaridan (Lakoff G., Johnson M., 1980, 5) bu yerda “kitob” mavhum tushunchasi “qurol” manba sohasi orqali anglanadi. Metafora kitobning mohiyatini

bezakli tarzda ifodalash uchun emas, balki uning kognitiv va ijtimoiy kuchini qayta kategoriyalash uchun xizmat qiladi.

Syujet ham faqat voqealarning ketma-ketligi emas: u axborotning o'quvchiga qachon va qanday berilishini belgilaydi. O'quvchi personajdan oldin nimanidir bilishi, personaj bilan bir vaqtda anglashi yoki voqeaning ma'nosini keyinchalik tushunishi mumkin. "Farengeyt bo'yicha 451 daraja"da Montagning o'z kasbiga bo'lgan munosabati dastlab o'quvchining bahosiga ham ta'sir qiladi; keyinchalik qahramonning o'zi shubha qila boshlagach, o'quvchining oldingi baholari ham qayta ko'rib chiqiladi. Bu jarayon K. Kukkonen ta'riflagan prognoz xatosi mexanizmining yaqqol namunasidir (Kukkonen K., 2020, 15–58). D. Herman nazariyasiga ko'ra, roman syujeti qahramonning o'z dunyosini qayta anglash jarayonini narrativ shaklga soladi (Herman D., 2002, 22).

Bredberi tasvirlagan jamiyatda tenglik tushunchasi o'zining ijtimoiy adolat mazmunidan ajralib, bir xillik bilan tenglashtiriladi. Individual tafakkur, shaxsiy did, mustaqil savol va turli nuqtayi nazarlar jamiyat tomonidan xavf sifatida qabul qilinadi. Natijada tenglikning ma'nosi semantik deformatsiyaga uchraydi: tenglik huquqlarning tengligi emas, tafakkurning qoliplashtirilishi sifatida namoyon bo'ladi. Tizim insonlarni faqat jismoniy jihatdan nazorat qilmaydi, balki ularning dunyoni qanday kategoriyalarga ajratishini ham nazorat qiladi: kitob – xavf, sekinlik – samarasizlik, savol – bezovtalik, mustaqil fikr – xavfli og'ish, bir xillik esa tinchlik sifatida qayta ta'riflanadi. Demak, totalitar nazoratning eng chuqur shakli axborotni cheklash emas, tushunchalarning ma'nosini o'zgartirishdir.

Montag yashaydigan jamiyat doimiy shovqin, tezkor harakat, ekranlar va qisqa axborot oqimi bilan xarakterlanadi. Buni Klarissaning quyidagi so'zlari ham tasdiqlaydi: *"I rarely watch the 'parlor walls' or go to races or Fun Parks. So I've lots of time for crazy thoughts, I guess"* (*"Men 'mehmonxona devorlari'ni kamdan-kam tomosha qilaman, poygalarga yoki ko'ngilochar bog'larga ham bormayman. Shuning uchun, chamasi, 'g'alati' fikrlar uchun vaqtim ko'p"*) (Bradbury R., 1953, 6). Klarissaning tabiat va atrof-muhitni sekin kuzatishga asoslangan qarashlari bu qarama-qarshilikni yanada kuchaytiradi. Bu yerda "sekinlik" oddiy jismoniy

tezlikning aksi emas; u diqqat, kuzatish, refleksiya va ma'no izlash imkoniyati sifatida talqin qilinadi.

Shu nuqtada badiiy uslub va kognitiv faoliyatning o'zaro munosabati yanada aniq ko'rinadi. P.C.Hogan ta'kidlagan uslubning hikoyani tushunishni shakllantirish, tematik mazmunni yetkazish va emotsiyani uyg'otish funksiyalari (Hogan P. C., 2021, 23–72) Bredberi romanida bir-biridan ajralmagan holda namoyon bo'ladi. Yozuvchi tezlik, shovqin, portlash, ekran va ta'qib kabi dinamik obrazlar orqali o'quvchining hissiy holatini boshqaradi. Bunga qarama-qarshi ravishda Klarissa bilan bog'liq sekin tasvirlar o'quvchini kuzatishga va mulohaza yuritishga undaydi. Demak, romanning uslubi uning g'oyasini shunchaki ifodalamaydi, balki g'oyani o'quvchining idrok va hissiyotida boshdan kechirish imkonini beradi.

Badiiy matnning gavdalangan idrok bilan munosabati ham ushbu romanda yaqqol ko'rinadi (Caracciolo M., Kukkonen K., 2021, 5–6). Romandagi olov, issiqlik, tezlik, portlash, mexanik itning ta'qibi, yopiq makon va ekranlarning doimiy mavjudligi o'quvchini distopik olamga nafaqat aqliy, balki sezgi va tana tasavvuri orqali ham jalb etadi. Romanning ilk jumlasida olov vayronkor kuch emas, balki Montag uchun zavq va kasbiy faoliyatning tabiiy qismi sifatida namoyon bo'ladi (Bradbury R., 2012, 3). Biroq roman yakuniga kelib olovning semantik mazmuni tubdan o'zgaradi: *“It was not burning; it was warming!”* – *“U yondirmayotgan edi, u isitayotgan edi!”* (Bradbury R., 2012, 139).

Shu tariqa olov avval vayron qilish va yo'q qilish vositasi sifatida namoyon bo'lsa, keyinchalik issiqlik, hayot va insoniy yaqinlikni ifodalovchi ramzga aylanadi. Uning ma'nosi personajning ruhiy o'zgarishi va narrativ rivojlanish bilan birga yangilanadi. Bu holat ramzning statik emas, dinamik poetik birlik ekanini ko'rsatadi. Agar tahlilchi olovni faqat “vayronkorlik ramzi” deb belgilasa, romanning semantik rivojlanishining ikkinchi bosqichini e'tibordan chetda qoldiradi. Aynan shu o'zgarish Montagning ichki evolyutsiyasi bilan hamohang kechadi. Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

**“Farengeyt bo‘yicha 451 daraja” romanidagi poetik birliklarning kognitiv-
integrativ tahlili**

Poetik birlik	Narrativ funksiya	Kognitiv faollashuv	Interpretativ natija
Boshlang‘ich jumla	Badiiy olam qoidalarini belgilash	“O‘t o‘chiruvchi” prototipining inversiyasi	O‘quvchi yangi epistemik muhitga moslashadi
Klarissaning savoli	Qahramon evolyutsiyasining boshlanishi	Montag mental modelining buzilishi	Qahramon va o‘quvchi baholari qayta ko‘riladi
“Kitob – qurol” metaforasi	Konfliktning g‘oyaviy asosini ochish	Kitobni qayta kategoriyalash	Kitob ijtimoiy kuch sifatida anglanadi
“Tenglik” konsepti	Distopik jamiyat mantig‘ini ko‘rsatish	Tushuncha ma’nosining deformatsiyasi	Nazorat tafakkur kategoriyalarini o‘zgartirishi ochiladi
“Sekinlik” konsepti	Klarissa va jamiyat qarama-qarshiligi	Diqqat va refleksiya sxemasi	Sekinlik ma’no izlash imkoniyati sifatida talqin qilinadi
Olov ramzi	Asar boshi va oxirini bog‘lash	Vayronkorlikdan issiqlikka semantik siljish	Ramzning dinamik tabiati aniqlanadi

MUNOZARA

Olingan natijalar badiiy matn tahlilining muhim prinsipini tasdiqlaydi: poetik vositani aniqlash tahlilning natijasi emas, balki uning boshlanishidir. “Bu metafora”, “bu ramz”, “bu kontrast” yoki “bu detal” degan ta’rif ilmiy tahlilni yakunlamaydi. Tadqiqotchi undan keyin mazkur vositaning matn ichidagi funksiyasini, personaj tafakkuridagi o’rnini, o’quvchi kutilmasiga ta’sirini va umumiy interpretatsion natijasini ko’rsatishi lozim. Shundagina shakliy jihatlarni aniqlash ilmiy-nazariy tahlil darajasiga ko’tariladi. An’anaviy va kognitiv-integrativ tahlilning farqi 2-jadvalda ko’rsatildi.

2-jadval

An’anaviy va kognitiv-integrativ tahlilning qiyosiy tavsifi

Mezon	An’anaviy poetik tahlil	Kognitiv-integrativ tahlil
Asosiy savol	Matnda qanday badiiy vosita bor?	Badiiy vosita qanday ishlaydi va qanday kognitiv jarayonni faollashtiradi?
Tahlil obyekti	Mavzu, g’oya, syujet, obraz, ramz, uslub	Poetik birlik, uning narrativ funksiyasi va o’quvchi idrokidagi faoliyati
Ramzga munosabat	Ramzning an’anaviy ma’nosini aniqlash	Ramzning asar davomidagi semantik o’zgarishini kuzatish
Personaj talqini	Xarakter xususiyatlari va evolyutsiyasi	Mental modelning shakllanishi va qayta qurilishi
O’quvchining o’rni	Ko’pincha tahlil doirasidan tashqarida	Ma’no hosil qilish jarayonining faol ishtirokchisi

Jadvaldan ko’rinadiki, kognitiv-integrativ yondashuv an’anaviy tahlilni inkor etmaydi, balki uning savollarini chuqurlashtiradi. Bu xulosa P. Stokvelning kognitiv poetikani o’qish jarayoni bilan bog’lovchi konsepsiyasiga (Stockwell P., 2020, 1–3) hamda D. Quronov tizimlashtirgan milliy adabiy-nazariy an’anaga (Quronov D.,

2018, 33) zid kelmaydi: ikkala yondashuv uyg'unlashganda badiiy asarning estetik tabiati ham, uning o'quvchi ongidagi faoliyati ham to'laroq ochiladi.

Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlarini ham qayd etish lozim. Birinchidan, o'quvchi kutilmalari haqidagi xulosalar nazariy modellash tirish asosida chiqarildi va real o'quvchilar ishtirokidagi empirik tekshiruvni talab qiladi. Ikkinchidan, tahlil bitta roman materiali bilan cheklangan; modelning universalligini aniqlash uchun uni boshqa janr va milliy adabiyotlar materialida sinab ko'rish zarur. Uchinchidan, badiiy misollar asliyat va muallif tarjimasida berilgan bo'lib, tarjima o'quvchi idrokiga ta'sir qilishi mumkinligini ham inobatga olish kerak.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, badiiy matnning poetik strukturasi va narrativ tashkiloti uning estetik shaklini belgilovchi alohida unsurlar yig'indisi emas, balki o'quvchi idrokini izchil boshqaruvchi funksional tizimdir. An'anaviy adabiyotshunoslik tomonidan ishlab chiqilgan mavzu, g'oya, syujet, obraz, ramz, metafora va uslub kabi kategoriyalar kognitiv yondashuv doirasida o'z mohiyatini saqlagan holda, ularning idrok va interpretatsiyadagi faoliyati bilan to'ldiriladi. Poetik birlikning ilmiy ahamiyati uning mavjudligini qayd etish bilangina emas, balki matn ichidagi vazifasi, narrativ rivojga ta'siri va o'quvchida yuzaga keltiradigan kognitiv kutilmasini aniqlash bilan belgilanadi.

“Farengeyt bo'yicha 451 daraja” romani tahlili boshlang'ich jumlaning inversiv tabiati, metafora va ramzlarning semantik funksiyasi, syujet hodisalarining axborotni taqsimlash xususiyati hamda “tenglik”, “sekinlik” konseptlarining narrativ tizimdagi o'rnini ko'rsatdi. Asarda poetik vosita ko'pincha bir vaqtning o'zida bir necha vazifani bajaradi: u voqeani tashkil etadi, personajning dunyo haqidagi tasavvurini ifodalaydi, o'quvchining mavjud bilim sxemasini faollashtiradi va keyingi hodisalarni kutishga undaydi. Shuning uchun kognitiv-integrativ yondashuv poetik tahlilni almashtirmaydi, aksincha, uning funksional va interpretativ imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mazkur maqolada asoslangan modelni “*poetik struktura – narrativ funksiya – kognitiv faollashuv – kutilma – interpretativ yo'nalish*” tarzida umumlashtirish

mumkin. Bu model badiiy matnning shakliy tuzilishi bilan inson idroki oʻrtasidagi uzviy aloqani ilmiy tahlil qilishga imkon beradi. Tadqiqot natijalaridan oliy taʼlimda “Adabiyot nazariyasi”, “Badiiy tahlil asoslari” va “Jahon adabiyoti” fanlarini oʻqitishda foydalanish tavsiya etiladi. Keyingi tadqiqotlarda ushbu jarayonning mental model, prognoz xatosi, affektiv reaksiya va qayta oʻqish orqali maʼno hosil qilish mexanizmlari, shuningdek, modelni oʻzbek fantastik nasri materialida qiyosiy sinash alohida tadqiqot obyektni tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azimboyevna Y. S. Jahon va oʻzbek fantastik asarlarida takroriy motiv tushunchasi va uning badiiy talqini // Research Focus. – 2024. – Vol. 3, Special Issue 1. – P. 19–23.
2. Bradbury R. Fahrenheit 451. – New York: Ballantine Books, 1953.
3. Bradbury R. Fahrenheit 451: A Novel. – New York: Simon & Schuster, 2012.
4. Caracciolo M., Kukkonen K. With Bodies: Narrative Theory and Embodied Cognition. – Columbus: The Ohio State University Press, 2021.
5. Fauconnier G. Mappings in Thought and Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 205 p.
6. Herman D. Narrative Theory and the Sciences of Mind // Literature Compass. – 2013. – Vol. 10, No. 5. – P. 421–436.
7. Herman D. Story Logic: Problems and Possibilities of Narrative. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2002.
8. Hogan P. C. Style in Narrative: Aspects of an Affective-Cognitive Stylistics. – New York: Oxford University Press, 2021.
9. Kuchimov U. K., Yuldoshova S. A., Rasulmukhamedova D. Z. Psychological Realism and Dystopian Vision in Ray Bradbury’s Works // European Review of Contemporary Arts and Humanities. – 2026a. – Vol. 2, No. 8. – P. 52–57.
10. Kuchimov U. K., Yuldoshova S. A., Rasulmukhamedova D. Z. Thanatological Motifs in Contemporary American Science Fiction and Fantasy // European Review of Contemporary Arts and Humanities. – 2026b. – Vol. 2, No. 8. – P. 38–44.

11. Kukkonen K. Probability Designs: Literature and Predictive Processing. – New York: Oxford University Press, 2020.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
13. Qo‘chqarovich K. U. Rey Bredberining “Ertaga qiyomat” hikoyasida apokalipsis va badiiy psixologizm // “Alfraganus” xalqaro ilmiy jurnali. – 2026. – Vol. 3, No. 4. – B. 11–21.
14. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
15. Stockwell P. Cognitive Poetics: An Introduction. 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2020.
16. Yo‘ldosh Q., Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent, 2016.
17. Zunshine L. Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel. – Columbus: The Ohio State University Press, 2006.

REFERENCES

1. Azimboyevna, Y. S. (2024). Jahon va o‘zbek fantastik asarlarida takroriy motiv tushunchasi va uning badiiy talqini [The concept of recurrent motif in world and Uzbek fantasy works and its artistic interpretation]. *Research Focus*, 3(Special Issue 1), 19–23.
2. Bradbury, R. (1953). *Fahrenheit 451*. Ballantine Books.
3. Bradbury, R. (2012). *Fahrenheit 451: A novel*. Simon & Schuster.
4. Caracciolo, M., & Kukkonen, K. (2021). *With bodies: Narrative theory and embodied cognition*. The Ohio State University Press.
5. Fauconnier, G. (1997). *Mappings in thought and language*. Cambridge University Press.
6. Herman, D. (2002). *Story logic: Problems and possibilities of narrative*. University of Nebraska Press.
7. Herman, D. (2013). Narrative theory and the sciences of mind. *Literature Compass*, 10(5), 421–436.

8. Hogan, P. C. (2021). *Style in narrative: Aspects of an affective-cognitive stylistics*. Oxford University Press.
9. Kuchimov, U. K., Yuldoshova, S. A., & Rasilmukhamedova, D. Z. (2026a). Psychological realism and dystopian vision in Ray Bradbury's works. *European Review of Contemporary Arts and Humanities*, 2(8), 52–57.
10. Kuchimov, U. K., Yuldoshova, S. A., & Rasilmukhamedova, D. Z. (2026b). Thanatological motifs in contemporary American science fiction and fantasy. *European Review of Contemporary Arts and Humanities*, 2(8), 38–44.
11. Kukkonen, K. (2020). *Probability designs: Literature and predictive processing*. Oxford University Press.
12. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press.
13. Qo'chqarovich, K. U. (2026). Rey Bredberining "Ertaga qiyomat" hikoyasida apokalipsis va badiiy psixologizm [Apocalypse and artistic psychologism in Ray Bradbury's story "The Last Night of the World"]. *"Alfraganus" International Scientific Journal*, 3(4), 11–21.
14. Quronov, D. (2018). *Adabiyot nazariyasi asoslari* [Fundamentals of literary theory].
15. Stockwell, P. (2020). *Cognitive poetics: An introduction* (2nd ed.). Routledge.
16. Yo'ldosh, Q., & Yo'ldosh, M. (2016). *Badiiy tahlil asoslari* [Fundamentals of literary analysis].
17. Zunshine, L. (2006). *Why we read fiction: Theory of mind and the novel*. The Ohio State University Press.